

УДК 378.094 + 371.134

Л. М. РОМАНИШИНА, І. М. ХМЕЛЯР, М. М. ЛУКАЩУК

ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ В МЕДИЧНОМУ КОЛЕДЖІ

Розглянуто питання реформування медичної освіти в медичному коледжі, що потребує формування ключових компетентностей – загальнонавчальних, предметних, професійних, адаптаційних. Їх формування забезпечується застосування стратегій навчання відповідно до поставленої мети, здатністю до аналізу власної діяльності, критичного оцінення поглядів та вчинків інших, організацією та презентацією власної діяльності. Обґрунтовано вплив діяльнісного підходу до формування ключових компетентностей особистості та подано модель їх формування.

Ключові слова: діяльнісний підхід, компетентність, ключові компетентності, інноваційні освітні технології

Л. М. РОМАНИШИНА, И. М. ХМЕЛЯР, Н. Н. ЛУКАЩУК

ФОРМИРОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В МЕДИЦИНСКОМ КОЛЕДЖЕ

Рассмотрены вопросы реформирования медицинского образования в медицинском колледже, которое требует формирования ключевых компетентностей общеобразовательных, предметных, профессиональных, адаптационных. Их формирование обеспечивается применением стратегий обучения в соответствии с поставленной целью, способностью к анализу собственной деятельности, критической оценки взглядов и поступков других, организацией и презентацией собственной деятельности. Обосновано влияние деятельностного подхода к формированию ключевых компетентностей личности и подано модель их формирования.

Ключевые слова: деятельностный подход, компетентность, ключевые компетентности, инновационные образовательные технологии.

L. ROMANYSHYNA, I. HMELYAR, M. LUKASHCHUK

KEY COMPETENCIES OF FUTURE SPECIALISTS IN THE PROCESS OF LEARNING IN MEDICAL COLLEGE

The article deals with the issue of medical education reform in college, which requires the formation of key competencies, all educational, objective, professional and adaptable. Their formation is provided through the use of learning strategies according to the purpose, the ability to analyze their own activities, critical evaluation of views and actions of the others; organization and presentation of their activities. The influence of activity key competencies of individuals is considered and provides a model of their formation is presented.

Key words: approach, competence, core competence and innovative educational technologies.

Специфіка педагогічних проблем сучасної освіти зумовлена необхідністю набуття майбутнім медичним працівником професійних компетентностей ще при навчанні у медичних вузах. Формування професійних компетенцій майбутнього фахівця-медика нині вимагає від навчального закладу принципово нового підходу: інтеграції професійної освіти, практичної діяльності та інтенсивного впровадження у навчально-виховний процес інноваційних технологій.

В умовах, коли вимоги та потреби ринку інтелектуальної праці швидко змінюються, система професійної освіти повинна надавати можливість студентам отримувати не тільки теоретичну, а й ґрунтовну практичну професійну підготовку.

На нашу думку, таким вимогам має відповідати сучасна парадигма підготовки майбутніх медиків, що об'єднує використання в навчальному процесі інноваційних технологій, формування ключових компетентностей студентів на основі оновлення змісту професійної освіти за допомогою завдань і вправ з професійним спрямуванням.

Метою статті ми обрали визначення шляхів формування ключових компетентностей студентів медичного коледжу на основі діяльнісного підходу.

У дослідженні ми врахували, що найголовніші показники, котрі визначають навчальний процес в медичному коледжі – це:

1. обов'язковий стандарт навчальних предметів, відповідний ним зміст, перелік знань, вмінь та навичок, якими повинен володіти випускник ВНЗ;
2. державні плани та програми;
3. підручники, методичні посібники, дидактичні матеріали, алгоритми виконання вправ, задач, практичних навичок.

На основі огляду науково-педагогічної літератури встановлено, що ознаками розвитку, за якими визначають шляхи організації навчально-виховного процесу закладу, є:

- індивідуалізація та диференціація;
- навчально-матеріальна база;
- вимоги до випускника.

Включення до професійної освіти (крім знань, умінь і навичок) нових освітніх термінів – компетентностей, компетенцій, ключових кваліфікацій – обґрунтовано у працях відомих європейських науковців ще у середині 80-х років ХХ ст.

Перші рекомендації розвитку ключових компетентностей особистості розкрито в «Білій книзі Європейської Комісії з питань освіти» в 1996 р. Детальніше висвітлено це питання в «Меморандумі освіти упродовж життя» (2000), «Плані дії з навичок та моделізації Єврокомісії» (2002) [1]. Перший офіційний вітчизняний документ, де визначено компетентісний підхід в освіті – Національна Доктрина розвитку освіти у ХХІ столітті (2002) [8]. Проблема компетентісного підходу відображена в роботах вітчизняних науковців, зокрема, С. Гончаренка, М. Гузика, В. Мадзігона, А. Маркова, П. Сікорського та ін. Питання професійної підготовки на основі компетентісного підходу розглянуто в працях В. Анищенко, А. Михайличенко та інших вчених, визначення ключових компетентностей – в роботах І. Зимньої, Г. Селевко, П. Третьякова тощо.

Становлення суверенної незалежної України супроводжувалося суттєвими змінами, що передбачали новий тип взаємозв'язку закладів освіти і медичних установ. Зазначимо, що формування нової системи вітчизняної медичної освіти не означає недосконалість попередньої. Зміни у організації навчального процесу медичних вузів зумовлені передусім потребою у нових висококваліфікованих фахівцях у зв'язку із застосуванням новітніх методів лікування, оновленні інформації.

Головне завдання вищої медичної освіти — сприяння професійній самореалізації індивіда, навчаючи його професійно спрямованій взаємодії з навколишнім соціальним та природним середовищем. Конкурентоспроможні фахівці мають володіти професійними вміннями і навичками, що ґрунтуються на сучасних спеціальних знаннях та високому рівні професійної компетентності.

Окрім того, система освіти України, включаючи вищу професійну освіту, орієнтована на інтеграцію з європейським освітнім простором, що вимагає впровадження нових технологій професійної підготовки кадрів. За таких умов, як зазначає Н. Ничкало [10, с. 58], потрібен новий підхід, згідно з яким освіта в ХХІ ст. спрямовується на забезпечення неперервності в усіх ланках навчання, створення необхідних умов для доступу кожної людини до оволодіння новими знаннями, цінностями, відносинами, компетенціями і вмінням.

Сучасна парадигма медичної освіти у нашій державі потребує обґрунтування наукових засад професійно орієнтованої освіти, запровадження інноваційних прогресивних підходів до організації вищої освіти, підвищення якості молодих фахівців. Разом з тим важливо зберегти

національну палітру, самобутність у поєднанні з модернізацією професійної освіти відповідно до викликів сучасного світу.

Вища професійна освіта нині вимагає вдосконалення технології навчання та виховання, що базується на використанні інноваційних технологій, які передбачають розробку спеціального програмного, інформаційного та методичного забезпечення. Стрімкий розвиток сучасних інформаційних засобів безперечно впливає і на систему підготовки молодших спеціалістів.

Така система має суттєві переваги перед традиційними засобами навчання студентів:

- забезпечує контроль та моніторинг за результатами засвоєння навчального матеріалу;
- автоматизує процеси інформаційно-пошукової діяльності викладача та студентів;
- дозволяє демонструвати у потрібному темпі перебіг хімічних процесів;
- стає засобом соціальної, професійної та пізнавальної мотивації студентів;
- здійснює комп'ютерну візуалізацію об'єктів та процесів на виробництві;
- забезпечує самоконтроль студентів за результатами своєї навчальної діяльності з подальшою корекцією навчання;
- забезпечує взаємодію студентів з комп'ютерними засобами навчання у режимі інтерактивного діалогу чи звичайного діалогового обміну текстовими командами;
- інтегрує освітню діяльність та практичну направленість навчання шляхом роботи з комп'ютером (виконання вправ та практичних завдань), пошуком необхідного навчального матеріалу в мережі Інтернет, інтерактивним діалогом з викладачем [11].

Стратегія розвитку вищої професійної освіти в Україні на найближчий час визначає, що одним з найважливіших покращення медичної освіти є вдосконалення системи підготовки фахівців з урахуванням світового педагогічного досвіду.

Сучасний період розвитку вищої освіти вимагає запровадження різних інноваційних процесів. Наш особистий педагогічний досвід роботи, участь у науково-методичних конференціях, аналіз публікацій із вказаної проблематики засвідчив, що більшість вузів обирають розробку, впровадження та використання інноваційних освітніх технологій як пріоритетний напрямок розвитку. Підготовка фахівців, професійно-мобільних на сучасному ринку праці, вимагає варіативних освітніх програм, які враховують особистісні запити студентів.

Формування у студентів необхідних професійних компетенцій під час навчання у педагогічному коледжі — це цілеспрямоване набуття знань, умінь та навичок, їх трансформація у компетентності, що сприяє особистому культурному розвитку, здатності швидко реагувати на вимоги часу. Модернізацію навчального процесу необхідно спрямовувати на досягнення гарантованих результатів як у межах традиційних форм навчання студентів, так і збільшення занять дослідницького характеру, організації пошукової, навчально-пізнавальної діяльності студентів.

Одним із шляхів формування загальнонавчальних та предметних компетентностей студента є впровадження в навчальний процес діяльнісного підходу. Ще К. Ушинський вказував на наявність в особистості потреби діяти: «потребує діяльності весь час і втомлюється не від діяльності, а від її одноманітності та однобічності» [14, с. 253]. Беручи за основу ідеї видатного педагога, вважаємо, що саме така організація навчання буде ефективною, бо розвиває потребу у навчанні, формує бажання вчитися, дає втіху, стимулює їх пізнавальні можливості та розумову активність. Випускник медичного навчального закладу повинен бути компетентною особистістю. Тому ми звернули увагу на діяльнісний підхід до організації навчального процесу, який забезпечить процес формування загальнонавчальних та предметних компетентностей.

Структуру будь-якої діяльності, зокрема творчої, можна відобразити у вигляді схеми: $\text{ціль} \rightarrow \text{мотив} \rightarrow \text{дія} \rightarrow \text{засоби} \rightarrow \text{результат} \rightarrow \text{оцінка}$ [4]. Якщо відсутній хоча б один із вказаних компонентів, то це не можна назвати діяльністю.

Аналіз літератури з окресленого питання засвідчив, що поняття «діяльність» в педагогічній літературі трапляється часто і, як правило, його не пов'язують з психологічною структурою і закономірностями процесу навчання. У психологічній науці діяльністю називають «таку форму активного ставлення до дійсності, через яку встановлюються зв'язки між

людиною та світом, що оточує його» [12, с. 21]. За теорією С. Рубінштейна, особистість формується в діяльності та народжується з діяльності [13]. Одним з найбільш яскравих проявів діяльнісного підходу до навчання є ідеї Дж. Дьюї. Вчений ставив питання про те, щоб навчальний заклад був не підготовкою особистості до життя, а власне її життям, щоб студенти, навчаючись певної справи, самі були б виконавцями цієї справи. Для цього необхідно, щоб у навчальному закладі були матеріали й інструменти, «за допомогою яких можна будувати, творити і самостійно досліджувати» [15, с. 521]. Дж. Дьюї навчальну діяльність вважав «центром, навколо якого групуються навчальні заняття, які узагальнюють знання...» [15, с. 69].

Діяльнісний підхід до навчання вимагає створення методів, розрахованих передусім не на передачу знань, а на їх засвоєння, тому що знання передати неможливо, якщо не буде навчальної діяльності студента із їх засвоєння [5; 6; 12].

Опрацьовуючи дослідження науковців з проблеми навчальної діяльності, виділяємо такі її ланки:

- постановка мети – чітке усвідомлення конкретного завдання;
- планування роботи – вибір найбільш раціонального способу дії;
- виконання – здійснення діяльності;
- перевірка результатів;
- виправлення помилок (якщо є);
- зіставлення одержаних результатів із запланованими;
- підведення підсумків роботи.

У процесі такої діяльності відбувається формування та розвиток пам'яті, уваги, мислення, що є основною умовою розвитку загальнонавчальних та предметних компетентностей.

Я. Пономарьов, зазначав, що психологічний механізм творчої діяльності можна представити таким чином:

- підготовка до потреби в нових знаннях;
- засоби для задоволення цієї потреби;
- включення засобів в систему здобуття знань;
- якісний стрибок в знаннях [12].

Проблемою використання діяльнісного підходу до навчання займалися Л. Виготський [4], П. Гальперін [5]. Аналіз праць цих вчених вказує на те, що навчальна діяльність – це діяльність, у процесі якої студенти засвоюють способи дій і наукові поняття. Отже, процес навчання з позицій діяльнісного підходу розглядаємо як систему формування і вирішення навчальних завдань, адже компонентами навчальної діяльності є дії та відповідні їм операції.

Для предмета наших досліджень особливий інтерес становлять дослідження, розпочаті П. Гальперіном [5]. Він вважає, що навчальну творчу діяльність необхідно починати з власне діяльності, а не з повідомлення знань. З оволодінням діяльністю у студентів формуються і знання про цю діяльність.

У багатьох роботах розглядається питання цілеспрямованого підходу до педагогічного процесу, до навчально-виховної діяльності, в процесі якої повинна розвиватись і формуватись компетентна особистість. На нашу думку, йдеться про інноваційно-діяльнісний підхід до навчально-виховного процесу, за яким метою навчання є розвиток у студентів загальнонавчальних і предметних компетентностей в процесі підвищення пізнавальної активності на основі формування творчої і критичної думки, досвіду навчально-дослідницької діяльності. М. Кларін зазначає, що саме «з цим напрямком пов'язана розробка моделей навчання організації навчально-пошукової дослідницької діяльності і навчання, організації навчально-ігрової моделюючої діяльності, навчання як організації активного обміну думками, творчої дискусії» [9, с. 11].

На основі аналізу і узагальнення психолого-педагогічної літератури [3; 7; 10; 11] визначили п'ять етапів формування загальнонавчальних та предметних компетентностей як результату навчальної діяльності.

Перший етап – мотиваційний. На нашу думку, це особливо важливий етап, метою якого є формування у студентів бажання і прагнення працювати над вивченням певного матеріалу.

Другий етап – усвідомлення, тобто визначення схеми орієнтованої основи дій. Навчання на цьому етапі передбачає інтенсивну співпрацю викладача і студента. При такому навчанні

самостійність набуває творчого, дослідницького характеру, студент підходить до кожної ідеї, нового матеріалу як до різновиду більш загального, яким він уже володіє.

Третій етап – тренувальний. Навчання на цьому етапі є вихідною формою для засвоєння будь-якої дії (виконання тренувальних задач та вправ з поступовим ускладненням).

Четвертий етап – репетиторний. Студент, який засвоїв матеріал на високому рівні у процесі виконання кожної операції, голосно обговорює і пояснює свої думки одногрупникам. Особливо корисний цей етап, коли студенти вивчають взаємозв'язок будови, властивостей та галузі застосування речовин. Це дає змогу викладачу контролювати правильність виконання студентами операцій та етапів розуміння ними своїх дій. Правильність виконання задачі чи вправи можна контролювати за виконавчою частиною.

П'ятий етап – це етап контролю дій. Тут визначається рівень сформованості загальнонавчальних та предметних компетентностей.

Ми згідні з твердженням В. Алфімова [2], що структура творчої діяльності включає такі компоненти: фізіологічний, мотиваційний, інтелектуальний.

Фізіологічний компонент базується на спадкових анатомо-фізіологічних особливостях особистості. Значну роботу в цьому напрямку провів Р. Кеттелан [3]. Учений розробив багатопрофільний абстрактний аналіз, на основі якого з'ясовано, що у майже 70% варіацій в оцінках інтелекту можна вважати генетичнозумовленими факторами.

До мотиваційного компонента ми зараховуємо наступні компетентності: мотив (прагнення до пізнання нового, бажання відкривати, творити щось оригінальне) та емоції (потреба в насиченому подіями житті, розвинена увага, спостережливість).

Успіх навчальної діяльності залежить від позитивних мотивів навчання. Мотивацію потрібно розвивати та стимулювати. А. Алфімов [2] звертає увагу, що мотивування студента пов'язане із свідомим ставленням до навчання, повагою до вимог викладачів, батьків, суспільства. Головне – сприяти переходу зовнішньої мотивації у внутрішню мотивацію особистості. Це буде сприяти тому, що студент сам буде мотивувати свою діяльність і сприятиме розвитку загальнонавчальних та предметних компетентностей.

Інтелектуальний компонент виявляється через наступні компетентності: оригінальність, вміння аналізувати, узагальнювати, систематизувати, робити висновки, встановлювати суперечності, аналогії, розвинена допитливість, самостійність.

Процес розвитку загальнонавчальних та предметних компетентностей враховує особистість, середовище (навчальний заклад, сім'я, вулиця), а також умови, в яких відбувається цей процес.

Розглядаючи процес навчальної діяльності студентів, розвиток їхніх загальнонавчальних та предметних компетентностей ми, ставили перед собою завдання визначити передусім ті ознаки, від яких залежить легкість оволодіння знаннями та здатність їх використовувати. Навчальною діяльністю називаємо складну систему інтелектуальних ознак особистості, від яких залежить продуктивність навчання. Тому до інтелектуальних ознак показників розвитку загальнонавчальних та предметних компетентностей особистості зараховуємо:

- глибину – це ознака, яка відображає вміння абстрагувати під час оволодіння новим матеріалом, вирішення проблемних ситуацій, вміння узагальнювати та робити висновки, вміння проникати у сутність найскладніших питань життя, побачити питання проблеми там, де в інших воно не виникає, складність там, де інші її не вбачають;
- гнучкість – не тільки використання засвоєних знань, а й вміння переходити від прямих зв'язків до зворотних, від однієї системи дій до іншої; легкість, свобода думки під час вибору способу вирішення завдань, уміння в разі необхідності швидко переключатися з одного способу вирішення на інший;
- стійкість – виявляється в орієнтації на раніше засвоєні закони, поняття, терміни, незважаючи на дію різних провокуючих випадкових ознак;
- широту – пізнавальна діяльність, що охоплює всі сфери навчання студента і характеризується всебічним та творчим підходом до різних питань науки і практики;
- самостійність – виражається в умінні людини визначати проблеми, мету, висувати гіпотези і самостійно вирішувати поставлені завдання; висувати нові завдання і знаходити потрібні рішення та відповіді, не звертаючись за допомогою до інших людей;

- усвідомленість – виявляється в тому, що студент може звітуватися про виконану роботу, розв'язану задачу, вправу, проведений експеримент, виявити допущені помилки, проаналізувати причини їх виникнення, вказати ознаки, на які спирався під час виконання завдання;
- критичність – вміння людини об'єктивно оцінювати свої та чужі думки, ретельно доводити і всебічно перевіряти всі висунуті положення та висновки. Критичний розум – це дисциплінований розум, суворий, відповідальний, що нічого не сприймає на віру;
- швидкість – здатність людини швидко зорієнтуватись у складній ситуації, обдумати та негайно прийняти правильне рішення.

Сутність особистісно-орієнтованого навчання полягає в тому, що навчально-виховний процес базується на визнанні принципу педагогічної взаємодії, стимулюванні індивідуальної і колективної творчості. Тому ми використовуємо в навчально-виховному процесі технології навчання, які «забезпечують взаємодію трьох взаємозумовлених факторів впливу на розвиток особистості: мотиваційного, особистісного і діяльнісного» [11, с. 153]. Під час організації навчально-виховного процесу передбачаємо: використання форм і методів індивідуалізації і диференціації навчання, врахування досвіду студента, створення сприятливих умов для самоосвіти, саморозвитку, комплексне використання інформаційних технологій навчання, елементів проблемного навчання, нетрадиційних підходів до організації навчально-виховного процесу, організацію об'єктивного контролю знань, вмінь та навичок [2; 7; 9; 10; 11; 12].

На основі аналізу науково-педагогічної літератури та власних досліджень нами розроблено модель формування загальнонавчальних та предметних компетентностей на основі діяльнісного підходу, що відображено на рисунку.

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА

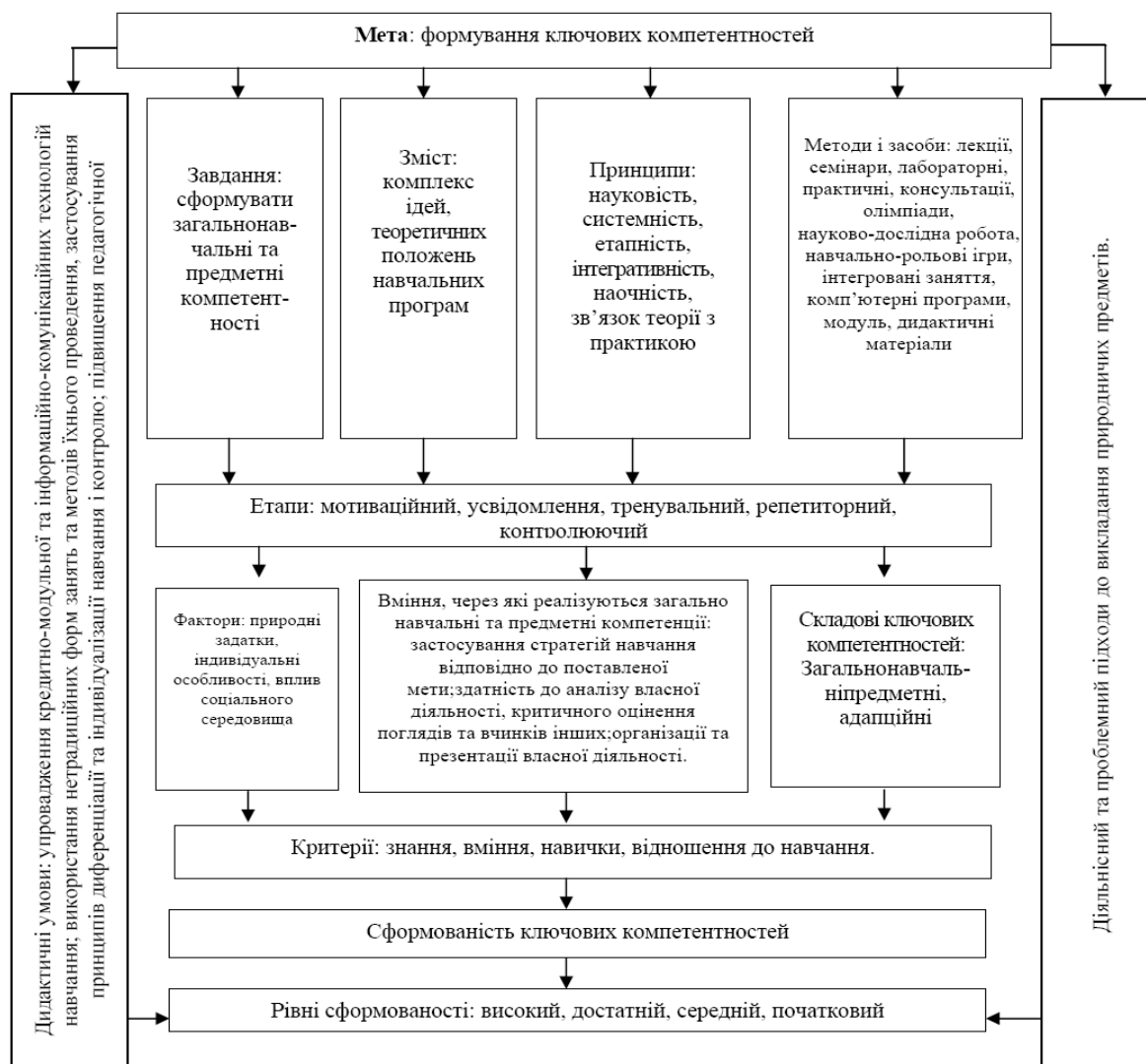

Рис. 1. Модель формування ключових компетентностей студентів медичного коледжу

Отже, сучасна вища професійна медична освіта повинна забезпечувати виконання головного завдання – збереження здоров'я нації. Це завдання можливо реалізувати через таку підготовку майбутніх медиків, яка відповідає певним стандартам. Основна увага у медичних вузах повинна приділятися розвитку здібностей студента, його комунікативній підготовленості, формуванню професійних компетенцій, відповідальності, здатності здобувати і розвивати знання, мислити і працювати по-новому.

Діяльнісний підхід буде сприяти розвитку загальнонавчальних і предметних компетентностей, котрі забезпечують нормальне функціонування студента як у навчальному закладі, так і поза ним. Загалом ми виокремлюємо наступні компетентності, якими має володіти студент:

- бути гнучким, мобільним, конкурентоспроможним, уміти інтегруватись у динамічне суспільство, презентувати себе на ринку праці;
- критично мислити;
- використовувати знання як інструмент для вирішення життєвих проблем;
- генерувати нові ідеї, приймати нестандартні рішення й нести за них відповідальність;
- володіти комунікативною культурою, вміти працювати в команді;
- вміти запобігати та виходити з будь-яких конфліктних ситуацій;
- цілеспрямовано використовувати свій потенціал як для самореалізації у професійній діяльності й особистісному змісті, так і в інтересах суспільства, держави;
- уміти здобувати, аналізувати інформацію, отриману з різних джерел, застосовувати її для індивідуального розвитку й самовдосконалення;

- бережливо ставитись до свого здоров'я та здоров'я інших як найвищої цінності;
- бути здатним до вибору численних альтернатив, що пропонує сучасне життя.

Якість та конкурентоспроможність вітчизняної системи освіти залежить від впровадження в навчальний процес унікальних, інноваційних методик навчання, залучення студентів до пошукової та науково-дослідницької роботи, що сприятиме формуванню та розвитку компетентностей студентів, забезпечить їх потреби в кваліфікованих знаннях, навичках, компетенціях, а в майбутньому вирішує проблему працевлаштування фахівців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авдеев Н. Ключевые компетентности – новая парадигма результаты образования // Педагогика – 2003. – № 5. – С. 34–39
2. Алфімов В. М. Розвиваємо розумові і творчі здібності старшокласників / В. М. Алфімов // Обдарована дитина. – 2003. – № 5. – С. 30–42.
3. Вишнякова И. Ф. Креативная аксиология. Психология высшего образования: монография: в 2 т. / И. Ф. Вишнякова. – Минск: ООО «Дэбор», 1999. – Т. 1: Психология развития творческой личности взрослого человека. – 238 с.
4. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
5. Гальперин П. Я. Основные результаты исследований по проблеме «Формирование умственных действий и понятий» / П. Я. Гальперин – М.: Просвещение, 1965. – 132 с.
6. Гончаренко С. У. Наука й навчальний предмет / С. У. Гончаренко // Шлях освіти. – 2006. – № 1 – С. 8–4.
7. Гузик Н. В. Десять ключових компетентностей, які обслуговують особистість та її природний талант: реалізація в умовах шкільного навчання: наук.-метод. посібник. – К., 2006. – 148 с.
8. Доктрина розвитку національної освіти в Україні. – К.: Освіта. – 2001.
9. Кларин М. В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках / М. В. Кларин. – М.: Арена, 1994. – 224 с.
10. Ничкало Н. Г. Развитие професійної освіти і навчання в контексті європейської інтеграції / Н. Г. Ничкало // Педагогіка і психологія: – 2008. – № 1. – С. 57–69.
11. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: монографія / С. О. Сисюєва, А. М. Алексюк, П. М. Воловик, О. І. Кульчинський, А. С. Сігасва, Я. В. Цехмістер та ін. – К.: ВІПОЛ, 2001. – 502 с.
12. Пономарьов Я. А. Психология творчества и педагогика: монография / Я. А. Пономарьов. – М.: Педагогика, 1976. – 279 с.
13. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования / С. Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 155 с.
14. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: у 2-х т. / К. Д. Ушинський. – К.: Радянська школа 1983. – т. 2.
15. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. – М.: Просвещение, 1981. – 670 с.